

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Kora újkori magyar történeti program

Programvezető: dr. Kalmár János docens

Témavezető: dr. Horn Ildikó docens

Szabó András Péter

***Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi
arisztokrata életpályája***

Budapest, 2008

Az életrajz, mint a történetírásnak a szépirodalomhoz legközelebb álló műfaja, az utóbbi évtizedekben ismét nagy népszerűsége tett szert. Az új történeti életrajz azonban teljesen más elméleti alapvetésen nyugszik, mint a historizmus időszakának biográfiái. Tárgyát nem a nagy történelemformáló, vagy annak vélt személyiségek képezik, hanem a legkülönbözőbb rétegekből származó emberek, társadalmi környezetük és a korszak tükröként. A társadaloméletrajz műfaját megváltozott formában újjáélesztő gyakorlat háttérében a 70-es években megjelent két irányzat, a mikrotörténetírás és történeti antropológia áll, amelyek szerint a kis léptékű és sok esetben kvalitatív vizsgálatoknak, éppúgy van létjogosultsága, mint a tág keretekkel operáló kvantitatív kutatásoknak, mert számos információt csak így hozhatunk napvilágra. Az életrajz időrendje sokszor megbomlik, a művek felépítménye inkább tematikus. Az egyes fejezeteken belül ugyanakkor fontos szerep jut a történetmondásnak, az Annales által elutasított narratív formának.

Jelen disszertációban arra teszünk kísérletet, hogy az új történettudományi irányzatok bizonyos tanulságait megfontolva megírjuk egy olyan 17. századi erdélyi arisztokrata – Haller Gábor (1614–1663) – életrajzát, aki csak élete végén emelkedett az erdélyi politika irányítói közé, és pályája ezért sok tekintetben jellemző lehet a teljes kora újkori erdélyi arisztokráciára. Témaválasztásunk sok tekintetben emlékeztet Thomas Winkelbaueréra, aki társadalomtörténeti célzattal szándékosan az 17. századi osztrák-cseh arisztokrácia egy másodvonalbeli alakját, Gundaker von Lichtensteint vette górcső alá, ugyanakkor Haller utolsó évei miatt különbözik is attól. A hazai kora újkornak a nyugatihoz mérten szegényes forrásanyaga sajnos nem tett lehetővé egy klasszikus mikrotörténeti megközelítést, ám Haller Gábor 1630 és 1644 között vezetett naplója ezt a hiányt számos részterületen kompenzálni tudta. Azt is célul tűztük ki, hogy Haller minden egyes életszakasza kapcsán megvilágítsunk egy-egy, az Erdélyi Fejedelemség történetéhez kapcsolódó témakört. Életrajzunk tehát nem pusztán egy személy, hanem az erdélyi arisztokrácia, és bizonyos mértékig az egész fejedelemség életrajza kíván lenni.

Haller életútját áttekintve, vagyis azt a fennmaradt források alapján megkonstruálva megállapíthatjuk, hogy bár a főúr pályája erősen rendhagyó, számos általános tanulságot hordoz. Az erdélyi főnemesség átlagától már pusztán származása is

megkülönböztette, mert abba a Haller családba született, amely a nürnbergi patriciátusból kiindulva, Buda és a szász Nagyszeben érintésével került be a kora újkori erdélyi nemességbe, és a 16. század végén a mágnások közé emelkedve egy kis ország erőtlén rendi politizálásának tartósan meghatározó familiájává vált. Haller Gábor ismert életrajza egy felekezeti háttérű konfliktussal kezdődik. Apja, a bécsi egyetemi tanulmányok alatt katolikus hitre tért Haller István (1591–1657) az erdélyi katolicizmus egyik legszilárdabb támogatójának számított: testvéreihez, Györgyhöz és Zsigmondhoz hasonlóan a fejedelelemnél rendszeresen képviselte egyháza érdekeit, és később, I. Rákóczi György uralkodása alatt a fehéregyházai ferences kolostor újraalapításával is megpróbálkozott. Haller Gábor áttérésének története, amely a Haller család felekezeti kötődésének folyamatos változását mintegy betetőzi, a politika által befolyásolt erdélyi konfesszionalizáció hű tükré. Apja kálvinista ellenfelei a katolikus főurak Brandenburgi Katalinra gyakorolt növekvő befolyására válaszoltak, amikor 1630 tavaszán áttérésre bírták a fejedelmi udvarban nemes inasként szolgáló Haller Gábort. Az ifjú azzal, hogy a kálvinizmust választotta, egy politikai bosszú eszközévé vált. (Hasonló látványos és egyben botrányos áttérésekkel a Habsburg-monarchia örökös tartományaiban is bőven találkozunk, de fordított irányban.)

Közvetve az áttérés Haller Gábor egész életére komoly befolyást gyakorolt. Apja az áttérés miatt kitagadta. Az akció háttérében álló főurak, Bethlen István kormányzó és köre, ezért peregrinálni küldték. Társadalmi helyzetének rendezetlensége, kitagadottsága is hozzájárult ahhoz, hogy végül szokatlanul hosszú időt, több mint öt évet (1630–1635) töltött el németországi, hollandiai tanulmányokkal. A heidelbergi egyetem pusztulása (1622) után az erdélyi és magyarországi kálvinisták körében általános mintát követve az oderafrankfurti és franekeri egyetem látogatása után a leideni egyetemen tanult. Haller hosszú nyugat európai tartózkodása alatt anyagi okokból nem tudta hűen követni a közvetlen előképet, Bethlen István kormányzó fiának, Bethlen Péternek csaknem fejedelmi peregrinációját. (1625–1628) Nem csak a tervezett franciaországi út maradt el, de az elképzelései illetve lehetőségei között fennálló feszültség miatt el is adósodott. Anyagi korlátaiból azonban Bethlen Miklós esetéhez hasonlóan előnye is származott. Mivel egy klasszikus Kavalierstourra nem volt pénze, ugyanakkor nagyobb szabadsága volt, mint egy, a patrónusok által szigorúan korlátozott közrendű diáknak, peregrinációja egy ritka köztes típust jelenít meg,

amelyben a tantárgyak spektruma szélesebb az erdélyi diákok esetében szokásosnál. Így tanulhatott Haller és később szellemi rokona, Bethlen Miklós teológia mellett és részben helyett matematikát, hadiépítészetet, és államelméletet. Haller Gábor peregrinációja azért is kivételes, mert naplója és fennmaradt „loci communes” gyűjteménye révén igen jól ismerjük annak tartalmát, sőt társadalmi kereteit is. A magyar teológushallgatóknál sokkal szorosabb kapcsolatot tartott kinti környezetével, és megismerkedett a kora európai protestáns elitjének számos neves alakjával, többek között Ludwig Camerarius svéd követtel és a litván Janusz Radziwiłł herceggel.

Hazatérte után megint csak a társadalmi kényszer érvényesült. Birtokok híján, és félig-meddig változatlanul kitagadva nem tehetett mást, mint hogy a fejedelem szolgálatába álljon, előbb bejáróként (1635–1636), majd egy rövid szünet után az udvari ifjak egyik csoportjának vezetőjeként, főbejáróként (1637–1639). Az udvarnoki évekből származó naplóbejegyzései kitűnő képet rajzolnak az erdélyi fejedelemség udvaráról, amely az egy fő (Gyulafehérvár) és több mellékrezydencia használata ellenére is alapvetően középkorias, itineráns jellegű maradt. Haller karrierje ebből a szinte állandóan utazó udvarból indult el. 1638 elejétől szigorú udvarhoz kötöttsége megszűnt, mert ettől kezdve 1639 szeptemberéig, szolgálata végéig hadiépítész feladatokat is ellátott a fejedelemség számos várában.

Haller Gábor az udvari szolgálatból való első távozása után, 1637-ben megkapta a birtokokból szűkkeblűen mért osztályrészét. Míg azonban apja, a szigoráról ismert Haller István mintegy ezerötszáz jobbágyával Erdélyben kivételes módon elérte a Magyar Királyság átlagos főnemeseinek vagyoni szintjét, és a dunántúli nagybirtokosokhoz hasonlóan élénk kereskedelmi tevékenységet folytatott, bevételeiből pedig birtokokat vett zálogba, és későreneszánsz kastélyokat épített. (1610-től Kerelőszentpálon és 1625-től Fehéregyházán) addig fia a maga száz-százötven jobbágyával szinte mindvégig megmaradt középbirtokosnak. Vagyon és életmód tekintetében leginkább egy magyarországi alispánnal lehet párhuzamba állítani. Haller Gábor ugyan 1639-től komoly erőfeszítéseket tett birtokai gyarapítására és megszervezésére, ám mivel kétes jogigényű, és jórészt marosszéki területen fekvő jószágokat kapott meg, mind az előző birtokosok rokonai, mind a székely faluközösségek leküzdhetetlen akadályt jelentettek terveit útjában. Még legfontosabb birtokközpontja a marosszéki Gyulakuta kapcsán is pereskednie kellett a falu másik

birtokosával, gyulakutai Lázár Györggyel. Gazdálkodási problémái belső okát pedig jószágainak általános és településeken belüli szórtsága jelentette (egy Erdélyben, de különösen a székelyföldi nemesség körében általános jelenség), amelyet szintén csak részben tudott orvosolni. Mezőgerébenesi (Torda vármegyei) udvarház építkezése arra utal, hogy kísérletet tett a megoldásra. Balási Erzsébettel a szomszédos szentdemeteri uralom örökösnökjével tervezett házassága is anyagi helyzetének javítását szolgálta volna, összhangban az egész Haller család érdekeivel, ám – talán éppen a fiatal főúr ingatag státusza miatt – a már csaknem biztosra vett, és a fejedelem által is támogatott frigy 1641-ben kútba esett. Haller végül egész életében nőtlen maradt. Mindeközben apa és fiú szembenállása a kibékülések ellenére sem szűnt meg, és további tehertételt jelentett Haller Istvánnak Barkóczi Annamáriával 1640-ben megkötött második házassága, amely egyértelműen a bethleni uradalom visszaszerzését célozta.

Haller Gábor ugyan 1640-től regalistaként az erdélyi országgyűléseken is résztvett, ám ez korántsem jelentette azt, hogy társadalmi helyzete megszilárdult volna. Hiába származott Erdély egyik legtekintélyesebb családjából, végül 1644-ben kénytelen volt ismét fejedelmi szolgálatban lépni: udvari familiáris lett. Az udvari hadakkal vett részt I. Rákóczi György magyarországi hadjáratában, majd 1645-től a fejedelem hathatós támogatásával katonai pályára lépett, és katonai tisztségei révén került be 1652-ben a fejedelmi tanácsba is. Erdélyben az uralkodó kegye kiterjedt birtokok nélkül is elegendő volt ahhoz, hogy valaki személyében az arisztokráciába emelkedjen, vagy valakit annak sorai közt tartson.

Haller Gábor katonai pályája 1645-ben a szamosújvári vár kapitányaként kezdődött, 1651 tavaszától a fejedelem második legerősebb végvárában, a Zaránd vármegyei Borosjenőn folytatódott, és végül az állam fő bástyájának, a váradi erősségnek rövid lélegzetű irányításával zárult 1659-ben. Míg Szamosújvár csak a fejedelem egyik mellékrezidenciájaként, és a hozzá tartozó kiterjedt uradalom központjaként bírt jelentőséggel, addig Borosjenő és Várad a fejedelemség két legjelentősebb végvára volt, amelyek Erdély sajátos, a törökkel szembe vetett védelmi vonalának részét képezték. Nem véletlen, hogy Haller szamosújvári főkapitányi tevékenységéről alig maradt ránk adat. Valószínűleg gyakran volt távol szolgálati helyéről, sűrűn megfordult a fejedelmi udvarban, 1646-ban a fejedelmi tábla ülnökeként is említik.

Haller Gábor borosjenői főkapitányi (és azzal párhuzamos zarándi fősipáni) működése azonban már az erdélyi hadtörténet vonatkozásában is komoly tanulságokkal szolgál: rendkívül éles fényt vet mind az erdélyi hadszervezés problémáira, mind pedig a partiumi régió alig feltárt társadalomtörténetére. A végvárrendszer számos nehézséggel küzdött, legfőképpen azzal, hogy a Magyar Királyság végvidékeitől eltérően nem alakult ki igazi vertikális tagolás, és így nem tudtak kellő hatékonysággal fellépni az oszmán portyák ellen. Bár az 1595-ben a töröktől visszafoglalt Borosjenő katonai vezetőjét főkapitánynak nevezték, alig néhány vár tartozott közvetlen parancsnoksága alá, számos földesúri tulajdonban lévő erősség kimaradt a rendszerből. A szervezetlenség ellenére Borosjenő a királyságbeli végvárakhoz hasonlóan komoly befolyási övezettel rendelkezett a Hódoltságban, amely kiterjedt Arad, Békés és Csanád vármegye jelentős területeire. Az erdélyiek mozgásteret azonban Bethlen uralkodásától folyamatosan szűkült. A török támadások következtében állandóan csökkent a lakott települések száma, a soknemzetiségű (magyar, román, délszláv) népesség nagyobb központokban, így például a számos tekintetben városias, ám városnak mégsem nevezhető Borosjenőn tömörült. A lassú pusztulásnál is meghatározóbb azonban az erdélyi államapparátus folyamatos visszavonulása, a várak és tartományaik feladása, amely állandó mozgásba hozta a régió társadalmát. Haller katonai tevékenysége ebbe a tendenciákban erősen negatív keretbe illeszkedik. A főkapitány komoly eredményeket ért el: átépítette a borosjenői várat, 1652-ben pedig rác katonákat telepített az erősség melletti félszigetre, a hajdúkéhoz hasonló jogállással, ám parancsnokként nehezen tudta érvényesíteni akaratát a helyi gyökerekkel bíró alkaptánnyal, Újlaki Lászlóval szemben, és Szalárdi János szerint a zarándi birtokok hiánya miatt sok időt kellett erdélyi jószágain töltenie. Haller stratégiai képzettségéről nem tudunk sokat (azok bizonyítására nem is nyílt alkalma), a naplója végén található bejegyzésekből azonban úgy tűnik, hogy nem rendelkezett Zrínyi Miklóshoz fogható elméleti háttérrel.

Annál érdekesebb hadiépítészeti tevékenysége. Udvari familiárisként fundált Fogarasban, Görgényben, Gyalun, Váradon, Sárospatakon és Székelyhídon, főkapitányként építkezett Szamosújvárott. A legtöbb helyszínen csak kisebb feladatokat oldott meg, rövid időt töltött el, és a tervek elkészítése után távozott. Legfontosabb munkáját a borosjenői vár átépítését azonban főkapitányi minőségében végigkövette, az ólasz bástyákkal erősített külső védőöv mellett valószínűleg a belső vár is neki

köszönhetően nyerte el végleges formáját. Haller hollandiai tanulmányai alatt ismerte meg Adam Freitag porosz hadiépítész „*Architectura militaris nova et aucta*” című 1631-ben megjelent munkáját és talán magát a szerzőt is. A könyv kéziratos latin fordítását (amely loci communes gyűjteményével egybekötve maradt fenn) valószínűleg kézikönyvként forgatta. Freitag műve és talán más számunkra ismeretlen impulzusok révén is az ónémetalföldi erődítési rendszer egy fejlettebb változatával ismerkedhetett meg. Sajnos megmaradt épületei egyelőre nem teszik lehetővé annak megállapítását, hogy az ónémetalföldi iskola elemeit a gyakorlatban is alkalmazta-e. A jobbágyi munkerő használata folytán számos modern technikai megoldás alkalmazására valószínűleg nem is nyílt lehetősége.

Haller Gábor II. Rákóczi György balsikerű 1657-es lengyelországi hadjáratot követően került be az erdélyi politikát irányító kevesek közé. A fejedelemség sokszor aranykornak is nevezett 17. századi másodvirágzásának a török hadjáratok véget vetettek, és felélesztették a Rákócziak uralkodása alatt teljesen névlegessé vált erdélyi rendiséget. A mozgalom egyik irányítója Haller Gábor lett, a másik pedig barátja Bethlen János. A rossz nyelvek szerint a háttérből ők instruálták mind az 1657-ben fejedelemmé választott Rhédey Ferencet, mind pedig az 1658-as török-tatár támadás során trónra emelt Barcsai Ákost. Ezzel párhuzamosan Haller borosjenei főkapitányi működése gyakorlatilag véget ért, és a helyörség készületlensége miatt 1658-ban a vár oszmán kézre került.

Haller tehát 1657-ben fejedelmi familiárisból, a Rákócziak emberéből a rendi jogok védelmezőjévé vált. Tévút lenne ezt a fordulatot olyan erkölcsi kategóriák szerint megítélni, mint a hála és a hűség. Az elégedetlenség Hallerban rejtetten már korábban is megvolt, és növelhette a frusztráció is, hogy egy középbirtokosának megfelelő vagyoni helyzetéből adománybirtokok híján nem tudott kilépni. Talán még leideni államelméleti tanulmányaiból hozta magával a decentralizált (arisztokratikus) állam eszméjét, a Rákócziak középkorias központosításának antitézisét, amelyben a kincstári birtokokat az uralkodó az uraknak adományozza, magát és az államot kizárólag a regáljővedelmekből tartja el, a rendeknek pedig szabad kereskedést engedélyez. Haller sajátos elvárásai szerint fiscus jószágai közül a fejedelem még a várakat sem tarthatta volna meg, csak a katonaság beküldése és fenntartása illette volna meg. A hadügyről vallott elképzelései pedig távol álltak a modern állandó hadsereg fogalmától.

A Haller és Bethlen vezette rendi párt 1657 és 1662 között, négy fejedelem uralkodása alatt heves ideológiai küzdelmet vívott a Rákóczihoz hű maradt főurak pártjával (egykori fejedelmi familiárisokkal, katolikus arisztokratákkal). Haller Gábor 1659-ben Várad várának főkapitányaként szinte a lehetőségek végső határáig ellenállt az erősség átadását követelő II. Rákóczi Györgynek. A harc végül Rákóczi politikai örökösének, az 1660 végén a hatalmat megragadó Kemény Jánosnak uralkodására elérte a játszma főszereplőire nézve is életveszélyes mértéket. Nem csupán belpolitikai elképzeléseik, vagy II. Rákóczi György felelősségéről vallott véleményük különbözött, hanem külpolitikai nézeteik is. Haller és Bethlen nem hitt egy törökellenes szövetség jelenidejű realitásában, hanem szűkebb horizontú, a törökkel megegyezésre törekvő politikát követelt. Elgondolkodtató, hogy ezt a mind Magyarországon, mind Európában elutasítóan fogadott programot két olyan ember fogalmazta meg, akik hollandiai peregrinációjuk révén az átlagosnál világosabb képpel rendelkeztek a korabeli európai viszonyokról. Hiba lenne azonban ezt gondolatmenetük helyességének bizonyítékaként értékelni, mi is igyekeztünk a két alternatívát értékítélet nélkül bemutatni.

Bár Haller Gábor 1657 utáni vezető szerepe kétségtelen, egy, az Erdélyi Fejedelemség belpolitikájában még ekkor is fontos hagyomány, a családi szövetségek stratégiai felhasználása ellenfeleit erősítette, és nem őt. Nem csupán azért, mert nem házasodott meg, hanem azért is, mert a nagy hirtelenséggel a porondra lépett törökös párt kevésbé épített az ilyen klánokra, és krízishelyzetben ez a kötőerő gyors gyengüléséhez vezetett. Haller vesztét végül éppen saját kiemelt pozíciója okozta, mert párhuzamosan a kockázat is megnőtt. Az 1661-ben a török által fejedelemmé emelt Apafi Mihály a főurat politikai fontossága miatt kezdettől potenciális vetélytársának tekintette, ezért távolította el őt a színtérről (1662-ben követségbe küldte Csengizáde Ali temesvári pasához), és Köprülü Ahmed nagyvezír ezért szemelte ki őt 1663-ban fejedelemjelöltnek, az engedetlennek tűnő Apafi helyére. A soktényezős, Erdélyben és a nagyvezír közvetlen környezetében zajló játszma végén Haller 1663 őszén életét vesztette. Dunaföldvári kivégzése hátterében éppúgy állhatott Csengizáde Ali pasa intrikája mint erdélyi ellenfeleinek, köztük Apafinak aknamunkája.

Csábító lenne párhuzamot vonni az Erdélyi Fejedelemség 17. századi sorsában megnyilvánuló külső kényszer, és a Haller Gábor életútját erősen befolyásoló társadalmi determináció között, hiszen valóban a körülmények korlátozó ereje mutatkozik meg a

családi házasságpolitika által szigorúan szabályozott, és végül elmaradt nősülésében, fejedelmi szolgálatában, és végül 1658 utáni kényszerű lavírozásban is. Mi mégsem hajlunk erre, sőt óva intünk attól is, hogy a főúr egyedi pályáját egyetlen ősoból, az áttérést követő kitagadásából, a családi háttér megrendüléséből vezessük le. Nem kívánjuk a kétségtelenül felbukkanó kényszerhelyzeteket egyetlen láncolattá összefűzni, már csak azért sem, mert a külső kényszerek sokszor csak korlátként működtek, tehát nem azt határozták meg, hogy mit tehet Haller Gábor, hanem azt, hogy mire nem nyílik lehetősége.

Hangsúlyozzuk, hogy a disszertációnkban felvázolt narratívát csak az események *egyik* lehetséges interpretációjának tekintjük. Haller Gábor tetteinek, döntéseinek mozgatórugóihoz, és a 17. századi Erdélyhez talán sokkal közelebb kerülünk, ha egyes személyekhez, helyekhez, gondolatokhoz fűződő viszonyát tekintjük. Apjával való rendhagyó kapcsolatát, vagy azt a furcsa kettősséget, hogy egyik 1658 utáni politikai fegyvertársa, Lázár György, Gyulakuta miatt egyben ádáz ellenfele is volt, ám ez a helyi háborúság az országos politikában egyáltalán nem mutatkozott meg. A Haller életében szerepet játszó helyek kapcsán pedig feltétlenül meg kell említenünk azt a még számunkra is szokatlan térbeli mobilitást, amely a közlekedési nehézségek ellenére a kora újkori erdélyi főnemességet jellemezte: életük jelentős részét akkor is úton, birtokról-birtokra utazva töltötték, ha nem nyertek el jelentősebb tisztséget. Haller katonai funkciói illetve a központi kormányzatban való működése miatt még az átlagnál is többet utazott.

Megragadó továbbá az a különös, csodáiban is racionális világ, amelyben Haller és kortársai elhelyezték magukat. A főúr rendszeres bibliaolvasása, és mély kálvinista vallásosságának más elemei számos, számunkra hiedelemnek tűnő képzetel társultak. A 17. századi erdélyi nemesség mentális világában egy mennydörgésnek éppúgy nagy jelentősége lehetett, mint egy országgyűlési meghívónak. Jó lenne megérteni Haller Gábor egyes tetteinek, emberi gyengeségeinek (például sok naplóbejegyzéssel dokumentált alkoholizmusának) okait, vagy legalább bevallott magyarázatát. Végsősoron pedig jó volna megismerni Haller Gábor folyton változó világának összetett teljességét. Azt az elképzelhető, de elérhetetlen teljességet, amelynek kulcsát ő maga sem birtokolta, hiszen saját története éppúgy konstrukció volt, ahogy a mi róla írt életrajzunk. A legfontosabb eredménynek azt tartjuk, hogy vizsgálódásunk során az

erdélyi fejedelemség és a kora újkori erdélyi nemesség számos jellegzetességébe mélyebb betekintést nyerhettünk.